

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1204393>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 14.11.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 09.12.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Qəmbərova, Q. (2022). Azərbaycan Dilində Nida Morfemlərin Diaxronik-Dialektoloji Tədqiqi (Mahmud Kaşğarının "Divani-Lügət-it-Türk" əsəri əsasında). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 357-367.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİDA MORFEMLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ TƏDQIQI

(MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANI-LÜĞƏT-İT-TÜRK" ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Diachronic-dialectological research of interjection morphemes in the Azerbaijani

(On the basis of the Diwan Lughat al-Turk by Mahmud Kashgari)

GÜDSİYYE GEMBEROVA¹

Öz

Azərbaycan dilinin tarixi məsələlərinin doğru çözümündə M.Kaşğarının "Divani-lügət-it-türk" əsərinin xüsusi yeri vardır. Tarixi morfologiyanın, eləcə də digər səviyyələrdə mühüm problemlərin bu abidənin materialları əsasında tədqiqi müasir araşdırmalarda vacib məsələdir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilində nidaların tarixi inkişafını öyrənmək maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Kaşğari "Divan"ın lügət-sözlüyünə nidaları da daxil etmişdir. Bu da tətbiqi dilçilikdə nidaların lüğəvi mənasının olmaması ilə bağlı olan yanlış fikirləri tamam alt-üst edir. Nidalar məzmunca bitmiş fikri ifadə etməklə bərabər, semantik baxımdan emosional, imperativ, vokativ və s. mahiyyət daşıyır. Nidaların tədqiqatında, əsasən, hiss və duyğuların ifadəsinə aid olan dil faktları öyrənilir. Digər növlər isə köməkçi nitq hissələrinin tərkibində ümumi halda qalır. Əslində, nidalar adı altında toplanmış belə sözlərin bir qismi hal-hazırda vokativlər kimi araşdırılır. Düşünürük ki, eyni fikirləri imperativ nidalar bəradə də söyləmək mümkündür. Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə daha intensiv olan nidalara diqqət verilir. Məsələn, Ay!/Az!; Əyə!/Əkə! və s. kimi insana aid olan nidalarla bərabər, insanın digər canlılara görə istifadə etdiyi vokativ nidalar da tədqiqat obyektidir. Bu sıraya qədim türklərin ata, öküzə, oğlaqa, dəvəyə, şahinə və s. aid vokativ nidaları daxildir.

İnsanın ünsiyyət ehtiyacının ilk səsli ifadəsi olan nida morfemlərinin araşdırılması onların özünün morfonoloji izahı əsasında yerinə yetirilir. Bu zaman ortaya çıxan faktlar nida morfemlərin etimoloji çözümünə imkan verir və eyni zamanda həmin morfemlərin dildə sözyaratma imkanlarını açıb göstərir.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan Dili, Divani-Lügət-it-Türk, Nida Morfemləri, Tarixi-Dialektoloji

¹ Dos. Dr., AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

El-mek: qudsiyye@bk.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0989-400X>

Abstract

The Diwan Lughat al-Turk by Mahmud Kashgari has an important role in correct settlement of historical issues of Azerbaijani. Study of historical morphology as well as other issues in different levels on the basis of materials of this record is significant for modern research works. Study of historical development of interjections in Azerbaijani can pave the way for interesting conclusions. Notably, Mahmud Kashgari included interjections in his famous Diwan vocabulary. Interjections contain emotional, imperative, vocative and other substance in terms of semantic aspect. Study of interjections mainly includes linguistics facts belonging to expression of feelings and emotions, while some types stay in general in the structure of other parts of speech. A part of such words gathered under the name of interjections are currently studied as vocatives. The same approach can be displayed in regard to imperative interjections. In the article, attention has been paid to more intensive interjections in literary Azerbaijani and its accents. Study of interjection morphemes is implemented on the basis of their morphological explanation. Facts enable us to achieve etymological conclusions of interjection morphemes and reveal the ability of lexicalization of such morphemes.

Keywords: Azerbaijani, Diwan Lughat al-Turk, Interjection Morphemes, Historical-Dialectological

1. Giriş

Nida bir termin kimi ərəb mənşəli söz olub, mənası “çağırma, səslənmə” deməkdir. Azərbaycan dilçiliyində nidaların mövqeyi ilə bağlı əsasən iki mübahisəli fikir olmuşdur: 1. Nidaların müstəqil lüğəvi vahid olub-olmaması 2. Nidaların nitq hissəsi kimi hansı qrupa aid olması.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Mirzə Kazımbəyin 1840-cı ildə yazdığı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı əsərində nida barəsində geniş məlumat verilmişdir. Əsərin tərcümə, tədqiq və şərhinin müəllifi İdris Abbasova görə, Mirzə Kazımbəy nidaların türk (çox güman ki, əsərin orijinalında “tatar” kimi işlənmişdir – Q.Q.) dilində elə də çox olmadığını və onların təkcə ruhun deyil, ağılla ruhun hərəkətini birlikdə ifadə edən *afərin-afərin*, *haşa-Allah eləməsin*, *yazıq-yazıq* kimi sözlərə tam bu adı verməyin mümkün ola bilməməsini qeyd edir (İdris Abbasov, 2017: 643).

Çox sonralar ali məktəblər üçün yazılan “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaitində nitq hissələri müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna əsasən müstəqil nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf), köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat), nida kimi ayrılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dərsliyin müəllifi Muxtar Hüseynzadə yenidən təkmilləşdirdiyi eyni adlı dərsliyində isə nida və yamsılamaları xüsusi nitq hissəsi qrupuna aid etmişdir. (Muxtar Hüseynzadə. 1983: 17).

Qəzənfər Kazımovun son zamanlarda nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya” adlı ali məktəblər üçün dərsliyində isə Azərbaycan dilindəki sözlər tammənəli və natamam mənəli sözlər qrupuna ayrılaraq nidalar, təqlidi və vokativ sözlər köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə olan sözlərə aid edilmişdir (Qəzənfər Kazımov. 2010: 40).

Azərbaycan dilçiliyində nidalar barəsində son onilliklər ərzində sistemli monoqrafik araşdırma Kamal Hacıyevin 2005-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilində nida” adlı monoqrafiyasıdır. Kitabda Azərbaycan dilindəki nidaların Azərbaycan dilçiliyində, rus dilçiliyində, habelə türkologiyada aparılmış tədqiqatlarına geniş yer verilmişdir. Əsərdə, eləcə də, nidaların xüsusi söz qrupu, xüsusi nitq hissəsi olması, onların başqa tip sözlərdən fərqi, leksik-semantik təsnifi, həmçinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır (Kamal Hacıyev. 2005).

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə türkcəsində də nidaların tədqiqat tarixi Şükrü Haluk Akalın tərəfindən sistemli şəkildə araşdırılmışdır (Şükrü Haluk Akalın).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilçiləri nidaların tarixi və dialektoloji tədqiqatı məsələsində də ədəbi dilə dair yazılmış elmi qrammatikaya istinad etmişlər. Məsələn, Hadı Mirzəzadənin həm 1962-ci ildə ali məktəblər üçün nəşr olunan “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” və həmin kitabın “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adı ilə işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşrində nidalarla bağlı diaxron tədqiqata rast gəlinmir (Hadı Mirzəzadə.1990).

Əlisa Şükürovun 1981-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (zərf və köməkçi nitq hissələri) adlı dərs vəsaitində də nidalar tədqiqatdan kənar qalmışdır (Əlisa Şükürlü.1981). Çox təəssüf ki, Əzizxan Tanrıverdinin 2017-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı təkmilləşmiş və əlavə edilmiş nəşrində də nidalar barədə tarixi aspektdə tədqiqatlar aparılmadığı aşkar olunur (Əzizxan Tanrıverdi. 2017).

Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlarda, daha konkret olaraq M.Kaşğarının “Divanü-luğat-it-türk” əsəri üzərində aparılmış monoqrafik tədqiqatda isə müəllif Ramiz Əskər əsil nida və vokativləri ayırmış, “Divan”dan onlara dair nümunələr vermişdir (Ramiz Əskər. 2008: 308).

Azərbaycan dialektologiyası sahəsində isə, əksinə, vəziyyət xeyli fərqlidir. Məmmədəğa Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabının sonuncu 2008-ci il nəşrində 1961-ci ildən etibarən Azərbaycan rayonlarında aparılmış dialektoloji ekspedisiyaların və elmi tədqiqatların nəticəsi kimi nidalar da diqqətdən yayınmamışdır. Bununla yanaşı olaraq, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrinin müasir monoqrafik tədqiqatlarında da bu istiqamət diqqətdə saxlanılır (Məmmədəğa Şirəliyev. 2008).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində nidalarla bağlı araşdırmalara nöqtə qoyulmamış, əksinə, bu mövzuda aktualıq kəsb edən yeni məsələlər ortaya çıxmışdır.

2. Əsas hissə

İnsanın hiss və duyğularının danışmaq üzləri vasitəsilə ifadəsi nida adlanır. Nidalar sevinc, kədər, ağrı, ləzzət, isti, soyuq, acılıq, şirinlik, qorxu, vahimə və s. kimi anlayışları ifadə edir. Dilçilikdə nidalar insanın hiss və duyğularının müxtəlifliyi cəhətdən emosional, vokativ, imperativ və s. növlərə ayrılır (Adilov Musa, 1989:185).

Nidalar insanın ünsiyyət ehtiyacından yaranan ilk mənəvi səs və ya səs birləşmələridir. Təsadüfi deyildir ki, dilin mənşəyi məsələsində “nidalar nəzəriyyəsi” də bu fakta əsaslanmışdır. İntonasiyadan asılı olaraq, hətta bir səsin belə “bitmiş fikir” bildirməsi nidaları nitq hissələri sırasında xüsusi qrupa aid etməyə səbəb olmuşdur. Melike Somuncu “ Ünlem və ünlemlərə işləvsel yanaşım “Garibname örneği”” adlı araşdırmasında yazır: “ *Bir ünlemin bazen bir cümle, hatta bir paraqraf kadar anlatım gücüne sahip olduğunu söylemek mümkündür*” (Melike Somuncu. 2020: 65-82).

Məqsədimizin “Divan”dakı nidaları Azərbaycan dilinin tarixi üzərindən öyrənmək olduğundan, dilimizdəki bəzi nidaların tarixi inkişafına diqqəti yönəltmək vacibdir. Məsələn:

Az! - Müasir canlı danışmada və şivələrdə əsasən, qadınlara aid nidadır. Dilimizə məxsus əksər dialekt və şivələrdə *ay qız!* əvəzinə işlənir. Nidanın işlənmə tarixi ilə bağlı araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk dillərinin qədim qaynağı M.Kaşğarının “Divan”ında bu söz fərqli fonetik variantda qeyd alınmışdır: **-Aç!** – “Divan”da “ey, ay, hey!” anlamı bidirir: – *Aç, bəri kəl = ey, bəri gəl!* (M.Kaşğari, 2006: 110). Göründüyü kimi, müraciətin kimə aid olması bilinmir. Lakin lüğətdəki “barsınca aç/eçi” - sözündən təxmin etmək olur ki, bu, yaşlı qadınlara, nənələrə ümumi ad kimi təqdim olunur (M.Kaşğari, 2006:151).Sözün “Divan”dakı “əçə” variantında isə mənə dəyişərək “böyük baçı” mənəsi verir (M.Kaşğari, 2006: 151). “Divan”da həmçinin yaxın mənəni ifadə edən “as” leksemının “cariyələrə verilən ad” bildirməsi də qeydə alınmışdır (Kaşğari M, 2006: 147).

“Aç” sözünün “adam, insan” anlayışı, “aça” “yaxın qohum” mənasını verməsinə də rast gəlirik (M.Kaşgari, 2006: 412). Söz “eçi” variantlarda Kültekin abidəsində qeydə alınmışdır: - *Eçim kağan olurtı* (KT, ş.16): -*İnisi eçesin bilməz erti. Oğlu kanım bilməz erti* (KT, ş. 21) (Rəcəbli Ə, 2003: 622).. “Divan”da da əliflə yazılmış bu sözün həm də **əs, əçə, is, içi, ici, əz, əzə, iz, izi** və s. variantlarını da düşünmək mümkündür. Əslində “bacı, maçı” (nənə, ananın anası (Ordubad)) (ADDL, 2007: 341) kimi qohumluq bildirən sözlərin tərkibində “ac, aci” morfemlərinin daşlaşıb qalması təsadüfi ola bilməz. Qadın anlayışı verən bu morfemlərin sadəcə səs keçidlərinə görə fərqlənməsi aydın olur: b-m; c-ç; -bacı/maçı. Rus dilindəki мать - ümumi “ana” mənalı sözə qədim türk morfemi donub qalmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində də anaya “bacı” deyərək müraciət olunması müşahidə olunur. Yuxarıda vurğuladığımız **əçə** fonetik variantında “böyük bacı, abla, əkə” sözlərində **ke** səsinə **ç** əvəz edib. Farsçada gərm/cərm, günbəz/cünbəz sözləri kimi”. Maraqlıdır ki, lüğətdə **ichi**: yaşca böyük olan qardaş, **abi** mənasında verilir (Kaşgari M, 2006: 151). Qeyd etmək lazımdır ki, **ç-k** əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində xarakterik əlamət kimi dəyərləndirilir: nekə < neçə, tapanca < tapança, alka < alça (ADNQDŞ, 1962:51).

Əyə!/əkə/əçə sözünün Azərbaycan dilinin Bakı dialektində və Salyan rayon şivələrində “əkəc/ekəc” şəklində “yaşlı, çoxbilmiş” mənasında işlənməsi də müşahidə olunur: - *Lap əkəc arvada oxşı:r* (ADDL, 2007: 156). Bəzi şivələrdəki “əkəliy eləməy” feilinin mənası kinayəli mənada “böyüklük etmək” anlamına gəlir: - *Buna bax, bu balaja boyunna əkəliy ele:r maña* (Qazax) (ADDL, 2007: 167). Çənberək şivəsindəki “əkəbükə” sözündə də “böyük, yaşlı qadın” mənası “dəqiq yaş” anlayışını bildirir: - *Ballı qarı əkəbükə arvatdı, gənə də alaçatlığ eliyir* (ADDL, 2007: 156). Zəngilan rayon şivəsində **əkəşdənməx'** “lovğalanmaq, özünü yaşlı adam kimi aparmaq” mənasını verir: - *Səni afat aparısın, nə əkəşdənirsən* (ADDL, 2007: 156). Maraqlıdır ki, bu qədim lüğətdə əks olunmuş “əkəc” sözü “özünü hamıya bacı kimi sevdiren; uşaqlıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız” kimi izah olunur. Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir (M.Kaşgari, 2006: 125). Bəzi şivələrdə isə “əkəc” sözünün təkrarı ilə zərf düzəlir: - *Əkəc-əkəc* – böyük-böyük, lovğa-lovğa mənasında tərz-i-hərəkət zərfləri olur: - *Munun ağzın yumsana, gör nə əkəc-əkəc danışıır* (Lənkəran) (M.Kaşgari, 2006: 156). Məlumdur ki, ə → a səs keçidi Azərbaycan dilində eyni mənalı ak(ka) / ağa sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Ağacan (Təbriz) “nənə”, ağabacı (Quba), “böyük bacı” kimi sözlərin, eləcə də Ağabacı, Ağabəyim, Ağanisə və s. kimi qadın adlarının, Ağabəy, Ağasəlim, Ağamirzə və s. kişi adlarının birinci tərəfi qədim **əçə/əkə** ilə qohum və eyniköklüdür. Xalq danışıq dilində qadınlara məxsus “ağa” sözündən “ağainnə (nənə), ağabacı (Basarkeçər) böyük qardaşın arvadı, ağbajı (Gəncə) – dayıarvadı mənasında yeni qohumluq terminləri yaratmışlar (ADDL, 2007: 13-14). Görünür ki, **ğ – k' – q** səs keçidləri ilə sözün sonrakı şəkildəyişməsi ilkin mənaya təsir etməmişdir.

Aqqa (Zərdab, Saatlı) – 1. ata; 2. yaşlı, nüfuzlu kişilərə edilən müraciət forması: - *Aqqa, doxdur gəlif inəxlərə iynə vurmağa* (Zərdab); - *Aqqa ağsaqqal kişilərə de:lir* (Saatlı) (ADDL, 2007: 17). Digər şivələrdə də **akqa/akka** “ata, baba, ağsaqqal, böyük qardaş və s. mənasında da qeydə alınmışdır (ADDL, 2007: 62). Lüğətdə bu qədim sözün k – ç – z səs keçidi ilə olan variantı “əzə” də öz əksini tapmışdır. M. Kaşgariyə görə, oğuzlar “əkə”yə “əzə” deyirlər (M.Kaşgari, 2007: 154). Deməli, **ək = əz; ak = az**. Onda cəsarətlə demək mümkündür ki, bu gün ərəb və fars mənşəli olaraq qəbul etdiyimiz “əzəm, əzəmət, azman, azər, azan, Adəm, əkəmən (hegemon) və s.” kimi sözlərdə **az/əz** morfemi sözün qədim mənasını dürüst əks etdirir. Ümumiyyətlə, a/ə səsinin “böyüklük, ucalıq, yüksəklik və s.” bildirən sözlərin əvvəlində gəlməsi səbəbsiz deyildir. Dilimizin lüğət fondu bu fikrin həqiqiliyini isbat edir: ana, ata, ağac və s.

Ay!- Azərbaycan dilində ən çox işlənən çağırış nidasıdır. **Ay** bütün hallarda xitabla birlikdə işlənir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, “ay” nidasının mənşəyini öyrənmək üçün ən düzgün mənəbə M.Kaşgariyənin “Divan”ıdır. Kitabda “ay” sözünün bütün omonimlərinə nəzər salaq: **Ay** – xitab. - *Kança bardinq, ay oğul, Ərdinq munda inç amul (Hara getdin, ay oğul; Burda rahat dinc idin)* (M.Kaşgari, 2007: 143). **Ay** – demək, çatdırmaq. -*Təgür məninq*

sawımnı bilgəliyə ay, Tınur kalı atatsa kısırak səni tay (Mənim sözümlü bilgələrə çatdır, de: - *Qısıraqın dayı at olsa, qısıraq dincələr* (M.Kaşğari, 2007: 251). **Ay** – ay (planet). -*Ay kopub əwlənüp, Ak bulut örlənüp* (*Ay çıxıb halələnin, Ağ bulud görünür*) (M.Kaşğari, 2007: 289). **Ay** – ay bitigi - əsgərlərin adlarının və azuqəsinin qeydiyyat dəftəri. -*Anınq atı aydın yodhuldı* (onun adı xaqanın dəftərindən silindi) (M.Kaşğari, 2007: 72). **Ay** – turuncu rəngdə bir qumaş, parça (M.Kaşğari, 2007: 113). **Ay** – “av” sözü kimi əmri tanımamağı bildirən bir ədatdır (M.Kaşğari, 2006: 114). **Qeyd:** *av əmr verənin əmrini saya salmamağı bildirən ədat* (M.Kaşğari, 2007: 113). **Ay** – xidmətçi. -*Kəlsə sanqa yolğıra Udhun anı udhğura, Barsun narı kadhğura, Sattu məninq ayımı* (*Oyat onu uyğudan Yolda sənə rastlasa, Satdı mənim ayımı, Yetsin hara istəsə*) (M. Kaşğari, 2007: 204).

Qeyd: Burada tərtibçi Besim Atalayın “ay” sözünü “xidmətçi” kimi oxumasını qeyd edərək göstərir ki, “Divan”ın I cildinin 111-ci səhifəsinin 2-ci sətirində “ayas” sözünün “üzlərinin parlaqlığı dolayısı ilə kölələrə dəxi verilən bir isim” olduğu yazılmaqdadır. Bu halda “ay” da “parlaq kölə” mənasında işlədilmiş ola bilər. “Ayas” sözü əvvəllər parlaq gecə, aydınlıq mənasında ikən, sonralar parlaq kölələrə də ad olmuşdur. “Ay” sözünün sonuna “aş, az, as” əlavə edilərək “ayaş, ayaz, ayas” deyilir. “Gün və günəş” də belədir (M. Kaşğari, 2006: 204). Bu fikirdən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ay və as (z) – hər iki morfemin mənası əvvəldə bəhs etdiyimiz “insan, adam” anlayışı ilə, daha dəqiq, “adsız adam”a (qul və kölələrə) edilən xitabdır. Hər halda, müasir canlı şifahi nitqdə işlənən *az/ayza/ayzə/ayzəm* kimi müraciət etiketlərini qədim müraciət formasının variantları hesab etmək olar. Xüsusilə, bəzi şivələrdə çox yaşlı qarı və qocanın bir-birinə “az” və ya “əyə” müraciəti canlı müşahidələrimiz əsasında təsdiq olunmuşdur. Qeyd etmək maraqlıdır ki, bu nidaların istifadəsi çox yaşlı nəslin dilində işlənərkən cins fərqi nəzərə alınmır. “Divan”da **ay** morfemli yuvaya aid olan “aya (ləqəb vermək; qorumaq), ayağ (ayama, ləqəb), ayas (ayas; kölələrə verilən adlardan biri), ayru (başqa), aytiğ (xitab, hal-əhval soruşmaq), aytıx (xətir soruşmaq) və s. sözlər tərtib qaydasına uyğun olaraq verilmişdir (M.Kaşğari, 2006: 58-60). Bütün deyilənlərdən sonra, yenə də əvvəlki fikrimizdə qalırıq ki, “ay” *az/ad* adı olmayan qul və kənzilərə xitab üçün işlənən nida-sözdür. Lakin bu sözün mənasında deyim (demək), çağırış (çağırmaq), ad (adlandırmaq) və s. yaxın mənalı sözlərin semantikasi əhatə olunmuşdur. Müasir canlı danışıqda da yaxın adamlara “ay” xitabı ilə müraciət etmək bir məhrəmlilik ifadə edir. Tanımadığımız insanlara “ay” xitabı ilə müraciət etik cəhətdən düzgün deyildir. Maraqlı cəhətdir ki, şivələrdə “ay” morfemindən çağırmaq mənasında işlənən “haylamaq, hoylamaq və hoy! hay! və s.” kimi çağırış və cavab nidaları işlənir: - *Qapıdan nə qədə hayladım, eşidmədilər*; - *O yerəcən bir-birimizi hoyladüğ, so:ra day cavav verən olmadı*; - *A kişi hoy!* - *Hoy!* - *Haya gələn olseydun, gələrdün də!* (danışıqdan) (Neftçala). Nidalar hər bir xalqın həyat tərzini və məişəti barədə ən dəqiq informasiya mənbələrindən biridir. Məsələn, M. Kaşğarinin “Divan”ında qədim türklərin məşğuliyyətini əks etdirən xeyli nidalər da yer almışdır. Xalqın müəyyən məqsədlər üçün istifadə etdiyi heyvanlara müraciəti bu vokativ-nidalar vasitəsilə əks olunur. Qədim türk həyat tərzinin əsas hissəsinin atla bağlı olmasını göstərən nidalər digər heyvanlara aid nidalardan çoxluğu və rəngarəngliyi cəhətdən fərqlənir:

Ata müraciətlə bağlı vokativ-nidalar: - **Çuh-çuh!** – *atı muşqurmaq üçün çıxarılan səs* (M. Kaşğari, 2006: 127); - *Həç-həç* – *atları hərəkətə gətirmək və sıxışdırmaq üçün çıxarılan səs.* – *Əsli “əç-əç”dir, həmzəyə çevrilmişdir. Bu, ərəbcəyə uyğundur. Ərəbcə qoyun başını alıb gedən zaman, “həçhəçət” deyilir ki, “mən qoyuna bağırdım” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 278). Müəllif lüğətin digər cildində nidanın atın baş alıb getmək istədiyi zaman onu yavaşıtmaq üçün söylənən söz olduğunu qeyd edərək, ərəb dilinə də uyğun olmasını nəzərə çatdırır: “*Bu kəlmə qaydadan xaricdir, çünki tərkibində h vardır, halbuki türk dilində “h” yoxdur*” (M.Kaşğari, 2006: 337).

Kurıh-kurıh/kurı-kurı – dayca madyandan geri qalanda bu sözlə çağırılır. Tərtibçi R.Əskər bu nidanın həm də “karı-kurı, kurrıh-kurrıh” variantlarını da bura əlavə etmişdir (M.Kaşğari, 2006: 211). Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində “dayca” əvəzinə həm də

“qulun” sözü sinonim kimi işlənir. Düşünürük ki, “Divan”dakı “kurıh/kurı” morfemi ilə “qulun” sözünün sadəcə fonetik fərqi vardır. Bundan başqa, Azərbaycan dilində “qul” morfeminin “təzə, tər, cavan, körpə, gənc və s.” mənasında çıxış edən onlarla söz vardır. Tarixi gedişat bu morfemi dilimizdə hal-hazırda “gül” halına salmışdır. Eyni fikri bu gün dilimizdə farscadan gəlmə söz kimi səhv yanaşmanı “gül/qol – çiçək” sözünə də aid etmək vacibdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, “Divan”da qeyd alınmış “çından at” sözünün mənası “gül rəngli at” kimi izah olunur (M.Kaşğari, 2006: 143). Yeri gəlmişkən, ədəbi dilimizdə “gül” və “çiçək” sözləri tam mənada sinonim olmasa da, morfonoloji yanaşma bu fikrin əksini sübut edir. Çünki canlı xalq danışığı dili və əksər şivələrdə “çiçə” “təzə, yeni və s.” deməkdir. Xüsusilə, bu sözün böyüklərin nitqində uşaqlar üçün səciyyəvi olması deyilənləri sübut edir: çiçə paltar, çiçə corab və s. (danışığıdan). Bəhs etdiyimiz morfemlərin tarixən sinonimliyini sübut edən faktlardan biri də bu gün Azərbaycan dilindəki kişi adlarını bildiren onlarla antroponimin “gül” morfemi ilə başlamasıdır: Gülhüseyn, Güləhməd, Gülbala və s. Hal-hazırda bu vəziyyətin qız adlarında daha çox müşahidə olunsada, fikrimizi əsaslandırmaq məqsədindən irəli gəlir. “Gül” morfemi bəzi poetik ifadələrdə də öz ilkin mənasını yaşadır: gül bədən, gül əndam və s. Klassik poetik fikirdə isə “gül” birmənalı şəkildə “gənc, cavan, yeniyetmə və s”. mənasının simvolu kimi qəbul olunur.

Öküzlə bağlı vokativ-nidalar: “Divan” da “**uş-uş!** – öküzü suvarmaq üçün çıxarılan səs” mənasında qeyd alınmışdır (M.Kaşğari, 2006: 111). Düşünürük ki, bu nidada “ş” səsinin əsas funksiyası “fit” səsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, bəzi şivələrdə və canlı danışığıda “su” həm də “us” kimi “susamaq” feilinin kökündə müşahidə olunur: *-Yaman usdemişdim, bir az qarpız yedim, usduğum kəsdi;* - *Uşağa bir az ussu ver* (Salyan); - *Usdux çətin şeydi;* - *Usduğumnan yaneram, bir içim su ver ma* (Qazax) (ADDL, 2007: 520); - *Ussamisan, çay iç* (danışığıdan) (Neftçala). Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə “us” morfemi əsasında “su” mənası ilə bağlı “usdop” “üç litr yarımlyq şüşə qab” (Oğuz), “usğun” “ikidorlu yelkənli böyük gəmi” (Bakı) (ADDL, 2007: 521) qeyd alınmışdır. Maraqlıdır ki, Cəbrayıl rayon şivəsində eyni morfem “uş” variantında “su” “axıntı” məzmunu bildirir: - *Burnumnan qan uşqundu* (ADDL, 2007: 521). Çənbərək və Karvansaray şivələrində isə eyni semantika “uşqu” sözündə “balıqların toplandığı yer” mənasında müşahidə olunur (ADDL, 2007: 521). Bundan başqa, Azərbaycanın bəzi bölgələrində yaz aylarında torpaqdan uşqun/ışqun adlı sulu bir bitki çıxır. Bu yabani bitkinin qanqal, baldırğan kimi zoğunu soyub çiy halda yeyirlər. Göründüyü kimi, qədim “sululuq” məzmunu bu sözdə mühafizə olunmuşdur. “Divan”da da rast gəlinən “sütül buğda” mənası bildiren “suruş” leksemində “su” (r) və “uş” morfemləri “su” anlamını verən sinonim kök-morfemlər olub, müxtəlif türk tayfalarına aid ola bilər. Eynilə, müasir dildəki “sütül” sözündəki morfemlər də (sü(t) və (ül) qeyd etdiyimiz kimi, “su” mənalı qədim praformalardır. (müqayisə et: ülgə (Neftçala) – dənizdə çimmək üçün işarələnmiş yer (Qəmbərova Q, 2020: 244); ültmək (Çənbərək) – islatmaq (ADDL, 2007: 524) və s.). Qeyd etmək lazımdır ki, “ül” morfeminin variantı kimi “il” də “su” morfeminin sinonim variantı hesab olunur: İlisu şələsi, İlisu çayı. Qədim “il” morfemi ilə əlaqədar olaraq özbək alimi və şairi Əlişir Nəvai özünün “Mühakimətül-lüğəteyn” əsərində yazır: “...burada ən yayılmış və məşhur quş növü “ilbosun” və “ördək”dir. Yeri gəlmişkən, sartlar “ilbosun” sözünü bilmirlər” (Navoiy asarlari tilining izohli luğati. 2-jild, pdf. www/ziyouz.com/kutupxonasi/).

Düşünürük ki, “su” anlamı ifadə etmək üçün lazım olan söz insanın dodaqlarının aldığı vəziyyətin adı ilə bağlı yaranmışdır. Burada bütün dodaqlanan saıtlərin “s” və “ş” səsləri ilə birləşməsi kifayətdir. Həmçinin bu səslərin variantları və metateza hadisəsi əsas mənaya xələl gətirmir: -us-su, yaxud uş-şu; uç/uc - üş/şü; üç/üc/ çü/cü; oş-şo; və ş.

“Divan”da “su” sözünün bir neçə fonetik variantına da rast gəlirik: suv (M.Kaşğari, 2006: 480), suf (M. Kaşğari, 2006: 476) və s. Maraqlıdır ki, bəzi Azərbaycan dilində bəzi onomastik vahidlərin və ya ümumişlək sözlərin tərkibində eyni morfemin qalması müşahidə olunur: *Suvagil kəndi, Həsənsu çayı, Ağsu çayı, İlisu çayı və şələsi, Şuragöl (Azərbaycan), sup* (rus dilindən alınma söz) əvəzinə *aş(duru xörək), yaş/əşk (farsca), islanmış və s.*

Oğlaqla bağlı vokativ-nidalar: - **Çik-çik/çilik-çilik** – oğlağı çağırmaq üçün işlənən söz (M.Kaşğari, 2006: 145). Çik/cik –Azərbaycan dilində kiçiltmə, əzizləmə mənası bildirən şəkilçi morfem kimi dildə sabitləşmişdir. Dilimizdə (“-cik⁴”və “-li⁴”) – hər iki morfemin kiçiltmə, əzizləmə anlamı bildirməsi məlumdur: sərçəcik (sərçə balası), quzucuq və s. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində bu şəkilçi-morfemin –cığaz⁴ sinonim variantı da eyni anlamı verir: quşcuğaz, heyvangiyəz və s. Əgər bu morfemi morfonoloji baxımdan incələsək, görərik ki, -cıq/-cik = az. Deməli, dilin sonrakı inkişafı mərhələsində kiçiltmə məzmununa yenidən əlavə etmək lazım bilinmişdir. Əlbəttə, bu hal bütün türk dilləri üçün deyil, Azərbaycan dili üçün vacib olmuşdur: *-Balacığazım yanıb günün altında!* (danışıqdan) (Neftçala); *-Heyvancigez bilmədi ki, neynəsün* (danışıqdan) (Bakı). Bəzi şivələrdə qohumluq terminlərinin sonuna əlavə olunan -li morfemi də əzizləmə, sevgi, hörmət, ehtiram və s. semantikasını qarşı tərəfə çatdırmağa vasitəçi olur: – analı, bacılı, bibili, Sevdalı, atalı, nənəli və s. (danışıqdan) (Neftçala). Maraqlıdır ki, -lı⁴ bəzi şivələrdə isə, hətta “ay” nidası ilə, antroponimlərlə birləşərək yeni məzmunlu sözlər yaradır: - Ayıllı (müraciət nidası) (Ağdam Quzanlı qəsəbəsi). -lı-li morfemi Neftçala rayon şivələrində də müasir ədəbi dildəki “can” anlamına uyğun mənada işlənir: analı – anacan; nənəli – nənəcan və s. Bəzən də analı, atalı, nənəli və s. qohumluq terminləri, hətta xüsusi adlara çevrilirlər: *Atalı, Analı, Babalı* və s.

Dəvə ilə bağlı imperativ-nidalar: - **Çök-çök!** – dəvəni çökdürmək üçün, xıxlatmaq üçün işlənən nidadır (M.Kaşğari, 2006: 346). Qeyd etmək lazımdır ki, dəvənin çökməsi üçün müxtəlif şivələrdə, yəqin ki, fərqli nidalar işlənir. Əks təqdirdə, Neftçala rayon şivələrində “Xıx!” vokativ-nidası dəvəni xıxırtmaq - çökdürmək məqsədilə işlənmişdir.

Şahini, göyərçini, toyuğu, hindtoyuğunu, qaz və ördəyi çağırmaqla bağlı vokativ-nida: -**Tah-tah!** – uçurulduqdan sonra şahini geri çağırmaq üçün işlədilən söz (M.Kaşğari, 2006: 127). Tərtibçi R.Əskər buradakı “h” səsinin nəfəs almağa xidmət etməsini bildirir. O, kitabın I cildində h səsinin sözlərin sonuna əlavə olunmasının səbəbini pauza verməklə “çağırmaq” anlayışı bildirməsini vurğulayır. Tərtibçi yazır: *“Ancaq bir şey anlatmaq üçün söylənən sözlərdə o yoxdur”* (M.Kaşğari, 2006: 59-60). M.Kaşğari türk dilində **h** və **ayn** boğaz səsinin olmamasını da xüsusi qeyd edir (M.Kaşğari, 2006: 59-60).

Ulaqla bağlı imperativ-nidalar: -**Tuşu-tuşu (turşu-turşu)** – eşşəyi durdurmaq istəyəndə işlənən söz (M.Kaşğari, 2006: 212). Tərtibçiyə görə, bəzən t ilə ş hərfləri arasına r girir, lakin bunu heç vaxt yazıda ifadə etmək mümkün deyil. **Tu/tur-şu** nidasının morfonoloji incələnməsi zamanı sözün etimoloji izahı da aydınlaşır: tur – dayan, şu/şu “çu” sözü yerində işlənir: *-Barğıl şu = hələ get, getsənə”, kəl şu = hələ gəl, gəlsənə” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 202). Fikrimizcə, bu söz dodaqların sıxılaraq titrədilməsi nəticəsində bəzi ev heyvanlarının çağırışı zamanı çıxarılan səsdır. Bu səsin orfoqrafiyada reallaşması “turşu!” nidasını ortaya çıxarmışdır.

Op-op! imperativ-nidası – eşşəyin ayağı sürüşəndə söylənən söz. *Bu, ərəblərin “lə’an” sözü kimidir, “qalx” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 109). Güman etmək olar ki, bu nida müasir anlamda ayaqların yerdən qaldırılması mənasında işlənən “hoppanmaq” sözünün kök morfemidir. Bəzi şivələrdə hətta “oppa!” nidası yerə yığılmış uşağı yerdən qalxmasına təhrik edən nida kimi işlənir. Bundan başqa, “oppa” həm də uşaq dilində “gəzmək”, “gəzməyə getmək” mənası verir: – *Gedəy oppalara!* (danışıqdan) (Neftçala).

İtlə bağlı vokativ-nidalar: -**Kah-kah!** – köpəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs (M.Kaşğari, 2006: 127). İnsanın rəngarəng həyat və məişəti və bundan irəli gələn psixoloji məqamları öz əksini nidalarda tapır. Nidalar xalqın milli xarakterik cizgilərini əks etdirir. Xalqın davranış mədəniyyəti, etik-estetik səciyyəviliyi də nidalarda ifadə olunur. Nidalar nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. İnsanın sənət və məşğuliyyətini səciyyələndirən spesifik nidalar da vardır. Bu nidaların tarixi çox qədimdir. M.Kaşğari “Divan”ında belə nidaları əks etdirməklə, qədim türklərin həyat tərzini, məşğuliyyət və maraqlarını müasir günümüzə qədər gətirə bilmişdir. Çox maraqlıdır ki, bu nidaların əksəriyyəti əslində leksik mənası olan

müstəqil sözlərdir. Onlar imperativ nidalar kimi qəbul olunur. Məsələn, “Divan”da **Çık!** - onu incidən və qorxudan adama qarşı çıxma bilməyən şəxsin söylədiyi bir qorxutma sözüdür (M.Kaşğari, 2006: 141). **Çıx!** nidası indi də eyni vəziyyətdə qədim mənasına uyğun halda işlənir.

Öp-öp/hop-hop! – “Divan”dakı izaha görə, bir adam özünü öyüb dediyini isbat edə bilməyəndə başqası onun haqqında “hop-hop, bir dayan görək” deyir (M.Kaşğari, 2006: 117). Qeyd edək ki, Neftçala rayon şivələrində bu nida eyni vəziyyətdə olan uşaqları utandırmaq məqsədi ilə işlənir. “Hop!, hopa basmağ, hop-hopış” (şanapipik) və s. sözlərdə eyni morfem müşahidə olunur (Qəmbərova Q. 2020:151). M.Ə.Sabirin məşhur “Hophop” imzası da şanapipik (şivədəki hop-hop quşu) quşunun utancaqlıq bənzərliyinə görə mollaənəsrəddinçilər tərəfindən şairə verilmiş təxəllüsdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözün “hibob” (Bolnisi, Borçalı), “hibop” (Borçalı, Qarayazı) variantları da vardır (ADL, 1999: 225).

Kovuç-kovuç! imperativ-nidası. Sözü “Divan”dakı izahına görə, cin çarpan adamların üzünə soyuq su səpilir, sonra “kovuc-kovuc” deyilir, başı üstündə üzərlik və öd ağacı yandırılır (M.Kaşğari, 2006: 162). Görünür ki, şər qüvvələri qovmaq məqsədilə işlənən bu nidada sözün təsir gücünə də böyük inam ifadə olunmuşdur. “Divan”da verilmiş “kovuc” sözünün müasir dilimizdə nida məzmunu olmasa da, qədim bir sözün iki müstəqil kök morfemdən yaranmasını aydın görmək olur: kov+uç. Buradakı “kov” morfemi Azərbaycan dilindəki “qovmaq” feilinin köküdür. Məlum olduğu kimi, dildə müxtəlif canlıları qovmaq məqsədilə işlənən nidalar müxtəlif sözlərdir: inəyi, camışı qovmaq üçün “ho!”, qoyunu qovmaq üçün “eyha!”, iti qovmaq üçün “sürük!, pişiyi qovmaq üçün “pişt!”, toyuğu qovmaq üçün “kiş!” və s. Maraqlıdır ki, bəzi şivələrdə və canlı danışıqda “uç” nidası xoşa gəlməyən insana qarşı işlənən nidadır: *-Uç burdan!* Hətta canlı danışıqda “Rədd ol!” nidasının evfemistik forması kimi qəbul olunur. Belə görünür ki, tarixən “uçmaq” feilinin həqiqi mənələrindən əlavə, şəraitdən asılı olaraq ekspressiv çalarları da olmuşdur.

Ok! imperativ-nidası - M.Kaşğari “Divani-luğət-it-türk” əsərində “ok” morfemindən feillərdə təkid ədatı, hal mənasına yaxın bir ədat kimi bəhs etmişdir. Maraqlıdır ki, müəllifin verdiyi ok/ök sözünün türk dillərində “ancaq, məhz, yalnız, elə və s.” mənalarını da bildirməsi aydın olur. Qədim türkcədə **ok!** feillərdə təkid ədatı – *Barğıl ok = gedərsən ha!* (M.Kaşğari, 2006: 112) – “Divan”da Ok! hal mənasına yaxın bir ədat kimi izah olunur: – *Baya ok kəldim = bayaq gəldim. – Əmdi ok aydım = elə indicə dedim* (M.Kaşğari, 2006: 112). M.Kaşğari bu qədim sözün cümlədə müxtəlif mənə yaratması məsələsinə də toxunmuşdur: – “ke” hərfi o şeyin özünü, eynisini bildirmək üçün əlavə edilmişdir: – *Ol ərni ok kəltür*” ifadəsi “o adamın özünü gətir” deməkdir. Qalın və tox söylənən sözlərdə və “ka” və “ğ” artırılan sözlərdə “ök” yerinə “ok” işlədilir (M.Kaşğari, 2006: 139). Məsələn, “yazok ət” “Divan”da basdırma, payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə saxlanılır və yazda yeyilir: *-Bu “yaz ok ye”* sözündən alınmışdır, *“ancaq yazda, baharda ye”* deməkdir (M.Kaşğari, 2006: 22). Deməli, tarixən **ok!** ancaq, məhz, yalnız və s. ədatlarının mənasını da ifadə etmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu morfem köməkçi nitq hissələrini bildirən bəzi sözlərdə, məsələn, “gərək” sözündə əvvəldə qeyd olunan mənaları ifadə edir. Müasir canlı danışıqda bir qrup insanın istifadə etdikləri Ok!/Okey! imperativ-nida sözünün tarixi ilə bağlı kiçik araşdırma onun əslində daha qədim türk mənşəli söz olmasını ortaya çıxarmışdır. Musa Adilovun bu nida barədə yazdığına görə, XIX əsrdə ABŞ prezidenti olmuş Cekson ingilis orfoqrafiyasındakı mühafizəkarlığa qarşı çıxaraq eşidilən kimi yazmaq prinsipini irəli sürmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı belə bir rəvayət var ki, bir dəfə sənədlər imzalanmaq üçün prezidentə təqdim olunur. O da öz növbəsində sənədə *“All correct / oll korrekt / – düzdür, hər şey qaydasındadır”* dərkənarı qoyur. Söhbət ondadır ki, prezident öz dərkənarını tələffüz şəklinə uyğun olaraq bu sözlərin yalnız baş hərflərindən ibarət olan OK! şəklində yazmışdı (Adilov M, 2012: 113). Düşünürük ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində varvarizm hesab olunan Ok! və Okey! imperativ-nidalarının morfem incələnməsi ok-ey şəklində “Divan”da qeyd olunduğu mənələrdən əlavə, həm də **Oldu! Baş üstə!** kimi semantik çalarları ifadə edir.

Ma! imperativ-nidası. “Divan”da əmr ədatı kimi qeyd olunan və qədim türkcədə “al, aha, bu da” mənasında olan bu sözün bəzən sonundakı əlif hərfi **h** hərfinə çevrilir və “mah” deyilir (M.Kaşğari, 2006: 204). Çox maraqlıdır ki, Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin II şəxsə aid mənasında **al!**nidası bəzi dialekt və şivələrdə “**ma!**” kimi işlənir. Deməli, bu gün Azərbaycan dialekt və şivələrində “ma!” imperativ nidasının həm “al(maq)”, həm də “ver(mək)” məzmunu daşıyır: *-Ma bu kitabı qardaşına ver* (Balakən) (ADDL, 2007: 341). Qax rayon şivəsində isə bu sözün **maa:** variantı da eyni anlamı bildirir: *-Maa, habı da sağa çatacax* (ADDL, 2006: 341).

Balu-balu! imperativ-nidası. – “Divan”da “layla, ninni” mənasında yer almışdır (M. Kaşğari, 2006: 218). “Divan”ın çıxarışında sözün digər nüsxələrdə necə oxunmasına aydınlıq gətirərkən qeyd olunur ki, uyğurlar bunu “bəlü-bəlü” şəklində oxumuşlar. Çinlilər də eynən bu cür vermişlər (M.Kaşğari, 2006: 218). Tərtibinin də qeyd etdiyi kimi, bal(u)/bəl(ü) fonetik paralelləri mənaya təsir etmir. Güman edirik ki, Azərbaycan dilinin ədəbi dili və dialektləri səviyyəsində də vəziyyət eynilə belədir. Yəni, a-ə səs keçidi mənaya təsir etmir: qara/qərə; xalça/xələ, qayçı/qəyçi və s. (Məmmədəğa Şirəliyev, 2006: 39). Lakin bir məsələni unutmamaq lazımdır ki, qədim türk yazısında da a, ə və e səslərinin hərfi işarəsi eynidir. Tədqiqatçı Elşən Şükürovun yazdığına görə, Köktürk ədəbi dilində sait səsləri ifadə edən hər bir hərfin öz imla qaydası olmuşdur. Məsələn, a, ə, e sait səsləri sözün başında və ortasında, demək olar ki, heç vaxt yazılmamışdır (Elşən Şükürov, 2006: 5). Burada sait səslərin sözün müxtəlif mövqelərində qalın və incə işlənməsinin yanaşı gələn samitdən asılı olmasını qeyd etməyi lazım bilirik. Görünür ki, bu hal türk dialektlərinin variantları olduğundan, ixtiyarilik və sərbəstlik oxucunun öhdəsinə buraxılmışdır. O səbəbdən də müasir Azərbaycan ədəbi dilində “körpə, uşaq” mənası verən “bala, balaca” kimi sözlər indi əksər şivələrdə, xüsusilə, qərb qrupu şivələrində “bələcə, bələncə” kimi variantlarda işlədilir. Hətta, canlı danışıqdakı “bəbə” (bala, körpə) variantında da “bə” morfemi ilkin kökü təsdiq edir. Digər tutarlı fakt kimi, həmçinin tarixən “a” səsinin fonosemantik mənasının kiçik anlamlı sözlərdə işlədilməsinin mümkünsüzlüyünü müşahidə etmək çətin deyildir: ba(ba)-böyük; bə(bə) – kiçik. “l” səsinə gəldikdə isə, burada, o öz fizioloji-akustik keyfiyyətinə görə kiçiltmə, əzizləmə semantikasını tamamlamağa xidmət edir. Düşünürük ki, eyni fikirləri y səsi barədə də demək mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, rus dilinə də keçmiş “malış” sözündə kök morfem cüzi fonetik dəyişmə ilə qalmaqla bərabər, türk dillərinin morfolojiyası üçün səciyyəvi olan –ı(ş) morfemini də qəbul etmişdir. Müqayisə et: bala(ca) – (Azərbaycan dili) – mal(-ı) (rus dili). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir rus dilində “mal” morfemi əsasında “malo-az ; malenkiy-kiçik; malo çto” – “hələ az deyilmiş “ və s.” kimi söz və ifadələr də formalaşdırır. Belə olduğu halda, sual yarana bilər ki, bəs nə üçün rus dilində “lay-lay” sözü “bay-bay” şəklində ifadə olunur? Burada da, ilk növbədə, sözün imitativ təsir gücünü unutmamaq lazımdır. Yəni, “bay” qədim türkcədə “bayılmaq” müasir mənada “özündən getmək” mənası verir. Görünür ki, tarixən “uymaq və ya uyumaq” kimi semantik çalar qədim türk tayfalarının bəzində “bay” morfemi əsasında düzələn sözlərlə ifadə olunmuşdur: bayılmaq (özündən getmək). Azərbaycan dilində də “bay-may-lay” şəklində dəyişməyə məruz qalmış bu morfemin əsil semantik mənası sabit qalmışdır. Bəhs olunan nidalarda u səsinin fonosemantik məzmununda “çağırış, səsləniş” olması danıla bilməz. Bu fikri canlı danışıqda və şivələrdə təsadüf etdiyimiz “uy!” nidası təsdiq edir. Şivələrdə “uy vermək (səs vermək), hay vermək (səs vermək, cavab vermək) uylamağ (səsləmək), haylamağ/hoylamağ (çağırmaq) (Neftçala, Salyan); oy vermek (türkcə). Çox inandırıcı görünür ki, bayquşun, və bəzi heyvanların da çıxardığı uca səslər “ul(a)maq” adlanır. Bəzi folklor nümunələrində bayquş və xoruza aid səs “bannamaq və baynamaq” kimi işlənir. Güman ki, “bayquş” sözünün kök morfemi də buradan gəlir. Onda demək olar ki, “ban və qu” (səs mənasında) iki eyni mənəli sözün praformalarıdır. Balu/bəlü/bayu morfemlərinin qohum olmayan dillərdəki lüğəvi mənasını araşdırarkən rus dili və fransız dili də düşündürücü nəticələr verir. Belə ki, rus dilindəki “balansirovat (müvazinət saxlamaq, ləngər vurmaq – Q.Q.) Azərbaycan ədəbi dilindəki “yellənmək” anlamına tam uyğun gəlir. Eləcə də fransız dilindəki “balancer” (yellənmək) feilində, “balancair”(yelləncək) (Fransuzskiy-russkiy, russkiy-

fransuzskiy slovar, 1983) kimi sözlərdə tipoloji bənzərliklə bərabər, semantik eynilik onu göstərir ki, bu nostratik köklər bəşəriyyətin yaratdığı ilk morfemlərdəndir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində nida morfemlərinin Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” əsəri üzərindən diaxronik-dialektoloji araşdırılması aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə əsas verir:

3. Nəticə

Azərbaycan dilçiliyində nidaların nitq hissəsi kimi mövqeyi barədə fikir müxtəlifliyi vardır.

Azərbaycan dilində nida morfemlərinin Mahmud Kaşğari “Divan”ı üzərindən diaxronik-dialektoloji araşdırılması göstərir ki, bu dildəki nida morfemləri qədim türk tayfa dillərində də işlənmişdir.

Nidalar hissə və duyğuların ifadəsi olması cəhətdən bəşəriyyətin ilk sözləri olub, həm də ümumbəşəri səciyyə daşıyır.

Nida morfemləri türk tayfa dillərinin etnokultural, etnoetik, etnopsixoloji xarakterini özündə yaşadır.

Nidalar müxtəlif sözlərin etimologiyasının açılmasında düzgün nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Kaynakça

- Adilov, M. (2012). *Əyləncəli dilçilik*. Bakı: Elm və təhsil.
- Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva F. (1989). *İzahlı dilçilik terminləri*. Bakı: Maarif.
- Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L (1999). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. (2007), Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: Elm və təhsil.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962), Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.
- Drevnetyurkskiy slovar (1969). Leningrad: Nauka.
- Əskər, R. (2008). *Mahmud Kaşğari və onun “Divanü- Luğat-it-Türk” əsəri*. Bakı: MBM.
- Fransuzsko-russkiy, rusko-fransuzskiy slovar. (1983). Moskva: Russkiy yazık.
- Hacıyev, K. (2005). *Azərbaycan dilində nida*. Bakı: Nurlan.
- Hüseynzadə, H. (1983). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif.
- Qəmbərova, Q. (2020). *Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri*. Bakı: Savad.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Elm və təhsil.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. I cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. II cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. III cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.

Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cildə. IV cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər) Bakı: Ozan.

Mirzə, K. (2017). *Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası*. (Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov) Bakı: Zərdabi LTD MMC.

Mirzəzadə, H. (1962). *Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası/Alı məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı.

Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.

Navoiy asarlari tilining izohli luğati. 2-jild, pdf. [www/ziyouz.com/kutupxonasi/](http://www.ziyouz.com/kutupxonasi/)

Rəcəbli, Ə. (2003). *Göytürk dilinin sintaksisi*. Bakı: Nurlan.

Rəcəbli, Ə. (2006). *Qədim türk yazısı abidələrinin dili*. II hissə, Bakı: Nurlan.

Somuncu, M. (2020). *Dil Araşdırmaları*. Bahar 2020/26: s. 65-82.

Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları/Alı məktəblər üçün dərs vəsaiti*, Bakı: Şərq-Qərb.

Akalın, Ş. H. Türkiye Türkçesinde Ünlem. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araşdırmaları Merkezi*. <https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/4.php>

Şükürlü, Ə. (1981). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: API-nin nəşri.

Şükürov, E. (006). *Köktürk ədəbi dilinin imlası*. (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı) Bakı.

Tanrıverdi, Ə. (2017). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Elm və təhsil.

İxtisarlər

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. (2007), Bakı: Şərq-Qərb.

ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L. (1999), Ankara: Dil Kurumu.

ADNQDŞ - Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962), Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.

Etik, Beyan və Açıqlamalar

1. Etik Kurul izni ilə ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.